

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ

Források hallgatása

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ (1954) Budapest

A gyantás, félig kérge-foszlott,
hatalmas törzsben most halad
egy paleolit távirat.

Nemes Nagy Ágnes: *Vörösfenyő, páfrány, szunyog...* (1960)

Ám van, amikor az üzenet sokkal régebben, a régészeti őskőkor, avagy a pattintottkő-korszak előtt indult útjára. Akkor, amikor a Földet még nem népesítették be emberek, hogy uralmuk alá hajtsák. Megkövesedett gyantába, borostyánkőbe fagyva számtalan valamikori apró lény őrződött meg. Legtöbbször egy pórul járt egyed megkövesedett lényé szolgál néma tanúbizonyságul réges-régen kihalt fajtája létezéséről. A kutatót az így megőrződött egyed maradványa elsősorban azért érdekli, hogy tudományos becsvágyától fűtve egy addig ismeretlen fajtát illeszthessen be a rendszerbe. Nagy ritkán az is megesik, hogy a kővé vált pillanat rövid jelenetet sűrít magába. S még ritkább, amikor a főszereplő nem is látható, nincs ott, nem dermedt bele a ragadós nedvbe. Egyelőre megmenekedett. Úgy mentette meg az életét, hogy hátrahagyta az irháját, ami az ő esetében álca volt vagy báb. George Poinar, az Oregoni Állami Egyetem entomológusa 2016 augusztusában a *The British Mycological Society* szakfolyóirat hasábjain arról számolt be, hogy egy borostyánkő, amelyet a Balti-tenger oroszországi partvidékén találtak, egy csöppeteg gombát és egy rovarnak mindössze néhány pillanattal a ragacos faváladék lecsöppenése előtt levedlett álcáját tartalmazza. A jelenet főhőse mintegy ötvenmillió évvel ezelőtt eliszkolt a helyszínről.

Ahogy a rovarok a borostyánba, egyes szavak a nyelvhasználatba tapadtak bele történeti leletként. Egyetlen példát említek a sok közül. A nyelvünkől kihalt *ín* ('rabszolga, szolgarendű személy') szó 1077 táján I. László király III. törvényének 2. fejezetében tűnt fel, de ma már önmagában nem fordul elő, csak a belőle képzett *ínség* és *ínséges* származékokban, illetve a szintén gyakori *éhinység* összetétel belsejében. Kertész Manó ezekkel a szavakkal kezdte *Szokásmondások* című könyvét: „Minden nép nyelvében évezredek története szunnyad. Kik vagyunk, honnan jöttünk, kikkel érintkeztünk, mit tanultunk időtlen időkön át – ezekre a kérdésekre a nyelv bűvára még akkor is szinte pontos feleletet tud adni, hogyha a külső körülményekről, amelyek közt a nép élete a ködös hajdanokban lefolyt, nincsenek is egykorú és kétségtelen hitelű történelmi forrásaink.”¹ Az 1922-ben megjelent jeles munkát Kosztolányi Dezső méltatta a *Pesti Hírlapban*: „Mi a nyelvünket, melyet ükapáinktól örököltünk, úgy beszéljük, mint a kisgyerekek. Sok mindenre nem emlékszünk. De a nyelv rejtetten mindenre emlékszik.”² A szorgos tudós bizakodása és a recenzeáló költő lelkesedése érthető, ám még akkor is csak mérsékeltebb derűlátás volna helyénvaló, ha az egyes tudományok olykor egymás segítségére sietnek. O. Nagy Gábor büszkén jegyezte meg, hogy a szóláskutatás a *kosarat kap* esetében „legalább részben visszaadhatja ... a művelődéstörténetnek a kölcsönt”, mert joggal feltételezhetjük „egy olyan szokásnak a hazai meglétét, amelynek az elterjedéséről egyébként nincsenek történeti adataink”.³

Ha valamiről nincs adat, nem szól híradás, akkor a nyelvhasználók gyakran élnek a *források hallgatnak róla* állandósult szókapcsolattal: „A rátkai, sárosnagypataki, tállyai kocsmáltatásról hallgatnak a források.”⁴ A *források hallgatása* is hasonlóképpen működik, a *hallgatás* deverbális főnév megörökölheti az ige argumentumszerkezetét: az Árpád-házi „Margitra vonatkozó források hallgatása [Magyarországi Boldog] Ilonáról továbbra is rejtély marad”.⁵ Ebben a köznapi megszemélyesítésben a mindig többes számban álló *forrás* főnév nem a földből természetes úton felszínre törő vizet jelent, hanem többnyire régebben keletkezett, kéziratos vagy nyomtatott művet, amelyből a történészek a munkájukhoz szükséges adatokat merítik. A *forrásjegyzék*, *forráskutatás*, *forrásmunka*,

forrásmű, forrástanulmány összetételek előtagja mintegy ismeretelméleti értelemben kezeskedik arról, hogy ezek az adatok – éppúgy, mint a forrás friss és tiszta vize – megbízhatóak. Talál, bár kissé régies szófordulattal a magyar történet kútfőiről is beszélnek, s váltakozva használják a magyar történet forrásai kifejezéssel. Eredeti jelentésében a kútfő az a hely, ahonnan a forrás fakad, átvitt értelemben viszont részleges szinonimája a forrásnak. A hírek, értesülések, információk hiányát ugyanazzal a fogalmi hálóval ragadjuk meg, mint meglétüket. A kognitív tudomány műszavával a forrás és a kútfő is AZ INFORMÁCIÓ FOLYÉKONY ANYAG ontológiai metafora képzetét kelti fel és erősíti meg.

A történeti forrás és a történeti kútfő kifejezések között az az alapvető különbség, hogy a kútfő – amennyiben nem újbóli megszemélyesítésről van szó, mint amilyen a bölcsesség kútfeje – mindig emberre vonatkozik, a forrás viszont néma tárgyakra, régészeti leletekre is. A krónikás dönthet úgy, hogy hallgat valamiről. Anonymus ismerte ugyan a Botond-mondát, mégsem beszélt el, amit így indokolt meg: „a históriaíróknak egyetlen könyvében sem találtam, hanem csupán a parasztok hamis meséiben hallottam”.⁶ Ám van, amikor a hajdanvolt tollforgatóról csak a múltat fürkésző jelenkori szaktudós félrevezető szavajárása kelti azt a látszatot, mintha valamiről hallgatna. Az angol George Batesnek tulajdonított szellemes megállapítás éppen ezt teszi nevetségessé: „Annak oka, hogy Chaucer hallgat a repülőgépekről, abban keresendő, hogy egész életében egyetlenegy se látott.”⁷ A meghökkentő és mulatságos példa arra világít rá, hogy hallgatni csak olyasmiről lehet, amit ismerünk, amiről tudomásunk van. A hallgat ige tranzitív használata nem mindig vetíthető vissza a múltba: Anonymus 1200 körül valóban hallgatott Botond vezér konstantinápolyi vitézségéről, Chaucer viszont 1380 táján nem hallgathatott a repülőgépekről. Tény és való, hogy egy szót sem ejtett erről a légi közlekedési eszközről, de durva hiba volna azt állítani, hogy hallgatott róla. Arról, ami nem létezett, a források nem szólhattak, de nem is hallgathattak. Amúgy is nehezebb valaminek a hiányát megállapítani, mint valaminek a meglétét. Nádasdy Ádámot idézem: „A legnehezebb dolog valamiről azt mondani, hogy nincs. Nagy tudományos körültekintés, bátorság kell hozzá.”⁸

A források makacs és közönyös hallgatása azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy amiről hallgatnak, az nem is létezett. Ortvay Tivadar ugyanezt fogalmazta meg 1875-ben a névtelen jegyző krónikáját taglalva: „a források hallgatása még nem képezheti direct érvét valamely történeti factum nem létezettségének”.⁹ Az egykori alakok és történések éles körvonalai fokozatosan elhalványultak, majd szertefoszlottak, mire eljutottak abba a jövővilágba, amelyet mi jelenként élünk meg. A rejtély felcsigázza a képzeletet, míg a szikár tények lehűtik a kedélyt. A félszeg tudósok és a merész dilettánsok éppúgy csak találgatásokra hagyatkozhatnak, amikor újra meg újra nekiveselkednek a rejtély megfejtésének, saját példájukkal tanúsítva Friedrich Schlegel aforizmájának igazát: „A történész: visszafelé tekintő próféta.”¹⁰ Olykor még az igazán tekintélyes tudósok is hasonló következtetésre jutnak. Az orientalista Ligeti Lajos a magyar nép és nyelv eredetét kutatva nem akart „hipotézisek fellegei közt nyomozni”, szakított a hagyományos módszerrel: „Megfordítjuk a történeti sorrendet, s a honfoglalókhöz szegődve történetüket, viselt dolgaikat visszafelé pergetve próbáljuk követni.”¹¹ A források hallgatása hol ragyogó, hol csak kétes értékű teljesítményekre ösztönöz. Megítélésükre az adott tudományág képviselői hivatottak. Jómagam pusztán néhány esetet ismertetek, mindegyikük azt szemlélteti, hogy az adathiányt milyen leleményes módszertani megoldásokkal próbálták áthidalni. A legszokványosabb kérdésekre keresték a választ: *Ki az?, Hogy hívták?, Ki tette?, Mi történt?, Hogyan történt?, Mikor történt?, Mi az?, Mire szolgált?, Hogyan működött?* És a kérdések szinte a végtelenségig szaporíthatók. Egy közülük: *Mi volt a gépkocsi rendszáma?* Karel Čapek egyik bűnügyi elbeszélésében Jaroslav Nerad szürrealista költő hajnali négykor kapatosan baktatott hazafelé a Žitná utcán, amikor egy autó elütött egy öregasszonyt, és megállás nélkül továbbhajtott. Hazaérve papírra vetette rémes élményét, s amikor kora délelőtt tanúként idézték a rendőrségre, dr. Mejzlík rendőrfogalmazó társaságában zákányos fővel így fejtette meg a vers egyik talányos sorának – *hattyúnyak, kebel, dob és cintányér* – értelmét, azaz a rendszámot: 235.¹²

A tudományelméletet művelő szakfilozófusokat és a történésztársadalmat is megosztja az a kérdés, hogy a *Mi lett volna, ha...?* történelmietlen kérdésnek számít-e, vagy pedig az ismert tényeket, törvényeket és nomológiai szabályszerűségeket gondosan számításba vevő feltevések nélkül gyakorlatilag lehetetlen volna hiteles történeti magyarázatot adni. A játékkártya megjelenéséről először Johannes von Rheinfeldén dominikánus szerzetes adott hírt 1377-ben. *De moribus et disciplina humanae conversationis id est ludus cartularum* című traktátusában arról tudósított, hogy mindenki kártyázik: a gyerekek az utca porában, a nemesek udvarházaikban, a pór nép az italméré-

sekben. A *terminus ante quem* 1377 – a játékkártya ez előtt az időpont előtt tűnt fel Európában, de nem tudni, mikor. Kolb Jenő kártyatörténész emellett érvelt, hogy a *terminus post quem* 1321. „Meg-gondolásra késztet, hogy Dante, aki pedig *Commediájába* korának egész képét belesűrítette, nem említi egy szóval sem a kártyázás bűnös szenvedélyét.”¹³ Enthüsematikus érvelése így egészíthető ki: Dante minderről írt, ami korára jellemző. A járványként terjedő játék, illetve az egyházi és világi hatóságok egymást követő, szigorú tiltó rendelkezései felkeltették volna a figyelmét. Az, hogy nem írt a kártyáról, azt támasztja alá, hogy a kártya csak később terjedt el Itáliában. Mivel életének utolsó percéig az *Isteni színjáték*on dolgozott, a kártya megjelenését halálának időpontja, 1321 szeptembere utánra kell helyezni. Az iménti meggondolás a Nelson Goodman-féle kontrafaktuális implikációként is megfogalmazható: *Ha a 14. század első két évtizedében Itáliában már ismerték volna a játékkártyát, akkor Dante írt volna róla.*¹⁴

A források hallgatását élesen el kell választani a nemleges ténymegállapításoktól. A források hallgatásának – egyelőre a kútfők hallgatását értve rajta – több alete van: 1. a szóban forgó személyről, eseményről vagy dologról sohasem készült írásos feljegyzés; 2. a feljegyzések elenyésztek; 3. az írás nyelve megfejtetlen; 4. az iratok ismeretlen helyen lappanganak. A nemleges ténymegállapítások viszont azt fejezik ki, hogy nem történt meg valami: nem villámlott, nem ugatott a kutya. Sherlock Holmest egyik ügyének megoldása során éppen az vezette nyomra, hogy a haláleset éjszakáján nem ugatott a kutya.¹⁵ A mesterdetektív, akinek feltűnt a kutya különös viselkedése, így okoskodott: *A kutya mindig ugat, ha idegen van a közelben. A kutya nem ugatott éjszaka, következésképpen nem volt idegen a közelben. A tettest előbb a háziak között kereste, majd kiderítette, hogy nem gyilkosság történt, hanem végzetes baleset. Holmes levezetése nem tartalmaz tényellentétes feltevéseket, csak nemleges ténymegállapításokat. A bírói ítékezés általában kerüli a nemleges ténymegállapításokat, mert jogi alaptételnek számít, hogy valaminek a hiánya nem bizonyítható. A szabadalmi jogban viszont ismeretes a nemleges megállapításra vonatkozó kérelem, amely azt mondja ki, hogy a hasznosítani kívánt termék vagy eljárás nem ütközik mintaoltalomba.*

A régészetet ódivatú, kissé gúnyos kifejezéssel az ásó tudományának is nevezik, melynek elsődleges forrásai tárgyak: csontok, edények, szerszámok, ékszerek, fegyverek stb. A régészek megkülönböztetik egymástól a tárgyi emlékek hallgatását, illetve a tárgyi emlékek hiányának tanúságát. *A források hallgatásán* szűk értelemben az artefaktumok hallgatása értendő, az, ha egy tárgyi emlékről nem tudni, mire szolgált. Múzeumaink számos ilyen tárgyat őriznek. Az egyik nevezetes darab a kökénydombi I. Vénusznek nevezett (21,2 cm magas, 11,5 cm széles) öblös, üreges testű antropomorf edény, amelyet más kultusztárgyak társaságában Hódmezővásárhely-Kökénydombon tártak fel 1942-ben. Az ásató Banner János adta a Kr. e. 4000–3800 tájékán feltűnt régészeti kultúrának a Tisza-kultúra elnevezést. A tárgyi emlékek hiányát kifejező mondatok viszont arra vonatkoznak, amit a föld nem vetett, mert nem vethetett ki magából: „Az aranyak beáramlása I. Theodosius [379–395] hatalomra kerülését követően megszűnik. ... Az érmek hiánya azt is jelzi, hogy mind a vandálok, mind pedig a gepidák szerepe a római külpolitikai kapcsolatrendszerben csökkent vagy megszűnt.”¹⁶ *Az érmek hiánya azt jelzi / bizonyítja / erősíti meg* nemleges ténymegállapításoknak a régészeti szövegekben gyakran tulajdonítanak magyarázó értéket. Más tudományterületeken is feltűnik az az érvelési mód, hogy valaminek a hiánya ad magyarázatot valami másra. A magyar parasztság teherhordó eszközeiről értekező Paládi-Kovács Attila megállapítása szerint az Alföld központi és déli részén az emberi erővel történő szállításnak sokkal kisebb volt a jelentősége, mint az ország más térségeiben: „Ezt a tényt nemcsak a fejen hordás, a vászonlepedőkkel hátán való cipekedés és a kettős tarisznya hiánya igazolja, hanem az is, hogy egyáltalában kisszámú teherhordó eszköz használatos e térségben.”¹⁷

A történeti kútfők némasága lehet örök vagy csak időleges. Számos esetben igaztalan volna azt állítani, hogy egy árva szót sem „szólnak”. A tárgy beható ismeretén iskolázott képzelőerő néha szóra bírhatja őket, s még ha nem csikarhat is ki belőlük mindent, megtörheti konok hallgatásukat. Egykorú krónikás nem tudósított arról, hogy a honfoglaló magyar törzs- és nemzetségek hol telepedtek meg a Kárpát-medencében. Írott források hiányában jó szolgálatot tehet az analógia, mégpedig az *analogia attributionis*, az oksági összefüggésre alapozott hasonlóság. Két ferences szerzetes, Plano Carpini, aki 1247-ben IV. Ince pápa követeként kereste fel a mongol kánt, illetve Rubruk, aki 1255-ben IX. Lajos francia király levelével kelt útra, arról számolt be útijelentésében, hogy Batu kán és családtagjai egy őszi és egy tavaszi szálláshely között vándoroltak. Mivel honfoglaló eleink is fél-

nomád életmódot folytattak, a vezérek és kíséretük úgyszintén „a folyókkal párhuzamosan végeztek ingamozgást állandó téli és nyári udvarhelyeik között”. Györffy György abból indult ki, hogy a természetföldrajzi és politikai térkép ez esetben egybevágó, mert a folyók nagysága a korabeli uralmi viszonyokat vetíti elénk, amit a helynevek tanúsága erősíthet meg. Mivel „a 10. századi magyar uralkodók és főemberek szálláshelyeit rendszerint személynevével nevezték”, térképen ábrázolta téli és nyári szálláshelyüket, s a két végpont kirajzolta a vezérek partvonalát.¹⁸ Anonymus kilétének megállapítására pedig olyan térképet szerkesztett, amelyen „a jelentéktelen helyek nevei ugranak ki”, mert „a valódi földrajzi tájékozottságot nem a jelentős, hanem éppen a jelentéktelen helyek ismerete árulja el”.¹⁹ A tollforgatók is ott mutatnak helyi tájékozottságot, ahol huzamosabb ideig tartózkodtak. A térkép sűrűsödési pontjai azt jelzik, hogy Anonymus Buda és Pest környékét ismerte a legjobban, ami arra mutat, hogy alighanem a budai (óbudai) egyház élén állt. Sajnálatos módon azonban „éppen ebből az időből, az 1186-tól 1211-ig terjedő évekből nem ismerjük a budai prépostok nevét”.²⁰ A kiváló történész azt ismerte fel, hogy a térképészeti konvenció megfordítása a helyismeretet felölelő pragmatikai kompetenciát mutatja meg.

A tettes kilétének megállapításához jó szolgálatot tehet egy pontos személyleírás, fénykép vagy fantomkép. Kinézete rendszerint elárulja kilétét. A francia Alphonse Bertillon az 1880-as években dolgozta ki a testmérés (antropometria) és a különös ismertetőjegyek, azaz a személyleírás alapelveit. A rabosító fényképek, a szemből és a jobb arcélról készített fotók felvételéhez szükséges berendezés megépítése is az ő nevéhez fűződik. Louis Daguerre 1839-ben jelentette meg Párizsban a fényképezés leírását tartalmazó karcsú könyvét, Hermann Helmholtz pedig 1851-ben adta ki Berlinben a szemtükör működését bemutató vékony füzetét.²¹ E két találmány, a dagerrotípa és az ophthalmoszkóp képzetéhez kisvártatva az a háborzongató hiedelem tapadt, mely szerint a meggyilkolt ember recehártyája megőrzi az életének utolsó pillanatában látottakat. Maxime Verneis 1869-ben kutyákat és macskákat mérgezett, illetve fojtott meg laboratóriumában, hogy lefényképezhesse a kiszervedett állatok retináját.²² Franz Christian Boll 1876 táján egy fotokémiai eljárást dolgozott ki, Wilhelm Kühne pedig 1877 és 1881 között leölt házinyulak retinájáról készített optogramnak nevezett felvételeket.²³ Azt az elképzelést, mely szerint az emberi szem nemcsak kamera, hanem fényérzékeny lemez is, 1888-ban a Hasfelmetsző Jack után nyomozó Scotland Yard is megpróbálta a bűnüldözés szolgálatába állítani. A szépírók is nagy buzgalommal szőtték bele történeteikbe, hogy „a holt ember recehártyáján mindig az a kép marad meg, melyet halála percében látott”.²⁴ Jules Verne 1902-ben megjelent regényében a Kip fivérek gyanúsították Gibson kapitány meggyilkolásával, de amikor a kapitány fia nagyítóval nézett bele apja üveges szemébe, a fedélzetmester és a kormányos alakját pillantotta meg.

A *Mi történt?, Hogyan történt?* kérdésre sokszor csak közvetett bizonyítékokra támaszkodva adható a tényeknek megfelelő válasz. A szélesebb közvéleményt és a történészszakmát is megosztja a kérdés, hogy Széchenyi István 1860. április 8-án a döblingi elmeagyógyintézetben vajon öngyilkosságot követett-e el, vagy gyilkosság történt. A halálhírt követően lábra kapott a szóbeszéd, mely szerint a gróft a bécsi udvar gyilkoltatta meg. Magyar kutatók azonban csak a Monarchia széthullása után tekinthettek bele az osztrák levéltárak titkos irataiba. Legnagyobb meglepetésükre „a belügyi és a külügyi iratgyűjtemények legtitkosabb zugaiból sem került elő semmi kompromittáló adat”. Széchenyi-monográfiájában Csorba László hozzáfűzte, hogy a forráshiány ez esetben nem bizonyít semmit, hiszen tényként csak az könyvelhető el, hogy a spekulatív feltevések – „követve a »cui prodest?« (»kinek használ?«) ősi kérdését – mögé nem sikerült semmiféle egyértelmű, árulkodó dokumentumot felsorakoztatni”.²⁵ Az előkerült iratok kibocsátói – éppen ellenkezőleg – amiatt sajnálkoztak, hogy a felségsértő *Ein Blick* (1859) megírásáért immáron nincs kit felelősségre vonni. A kutatásban fordulatot hozott, amikor 1958-ban a nagyecsenki templom sekrestyéjében előkerültek Tolnay Antal plébános feljegyzései. Széchenyi évekkal elméje elborulása előtt fejtette ki gyóntatóatyjának, miképpen vetne véget életének, ha úgy hozná a sors: „az öngyilkosság nemei között legbiztosabb és legkevesebb szenvedéssel van, ...ha az illető bal kezét élére állítva, bal szemöldöke alá szorítva helyezi, és a pisztolynak csövét alája teszi és elsüti, a fenntartott bal kéz nem engedi a pisztoly billenését. S csakugyan halála után combján nyugvó bal kezének tenyere ... fekete volt a lőpornak füstjétől, jele, hogy a fentebbi módon cselekedett.”²⁶ A plébános előzetes feljegyzése az öngyilkosság megfelelő módjáról, illetve a holttestet megtaláló inasok és a segédorvos beszámolóí részleteikben is megfelleltethetők egymásnak. Az öngyilkosság-hipotézis mellett

szól, hogy a kétségbeesett cselekedet ily módon egyedül, külső beavatkozás igénybevétele nélkül is bármikor kivitelezhető.²⁷

A *Ki tette?* kérdés jogi és morális értelemben is kétfelé ágazik: *Ki követte el?*, illetve *Ki készítette?* A muzeológusok és a művészettörténészek az utóbbinál szűkebb terjedelmű *Ki alkotta?* kérdésre keresik a választ. Az attribúció akkor sikeres, ha a mértékadó szakmai közösség elfogadja a *Ki festette?*, *Ki faragta?*, *Ki metszette?* kérdésre adott választ. A művész kilétének megállapítása többek között stíluskritikán, ikonográfiai elemzésen, inventáriumi adatokon, technikai vizsgálatokon stb. alapul. Az olasz Giovanni Morelli a 19. század derekán új módszert dolgozott ki a szerzőség megállapítására. Az elhanyagolt részleteket kísérté figyelemmel, lajstromba szedte, milyen jellegzetes füleket, kezeket, körmököt rajzoltak a nagy mesterek (Botticelli, Cosimo Tura, Fra Filippo, Leonardo, Mantegna stb.). Iwan Lermolieff álnéven 1874 és 1876 között csaknem egy tucatnyi hosszabb-rövidebb cikke jelent meg a lipcsei Zeitschrift für bildende Kunst folyóiratban, majd 1880-ban kiadott könyvében itáliai festmények mestereinek szerzőségét vonta kétségbe, illetve állapította meg meglepő magabiztossággal.²⁸ A természettudományokra emlékeztető eljárása felháborodást váltott ki az alkotó egyéniséget és a stílust eszményítő hegelianus művészettörténészek és az avatott műértők, a *connoisseurs*ök körében. A Morelli-módszert – 1883-ban írásai első angol kiadásának címlapján felfedte kilétét – még bírálói közül is sokan átvették, de róla idővel megfélemedtek. Edgar Wind, az oxfordi egyetem professzora hívta fel ismét a figyelmet munkásságára 1960-ban a BBC Rádióban tartott előadás-sorozatában: „Morelli levonta az egyetlen lehetséges konklúziót. Hogy azonosítani tudjuk a mester művét, hogy a másolatot meg lehessen különböztetni az eredetitől, az apró részleteket kell górcső alá vennünk, azokat a lényegtelen, másodlagos jegyeket, amelyek esetlegességüknél fogva sem az utánzó, sem a restaurátor, sem a hamisító figyelmét nem vonják magukra.”²⁹

Carlo Ginzburg immáron klasszikus tanulmányában egy új ismeretelméleti modell lopakodó térhódítását vázolta fel. Elemzését Morelli módszerének bemutatásával kezdte, majd elgondolkodtató párhuzamokra hívta fel a figyelmet. Arthur Conan Doyle 1893-ban megjelent elbeszélésében egy vénkisasszony, Miss Susan Cushing egy nap csomagot kapott, benne két levágott emberi füllel. Sherlock Holmes a reggeli lapokból értesült az esetről, s még aznap délelőtt meg is oldotta az esetet, az érdeklődő Watsonot pedig így oktatta ki: „Minden fülnek megvan a maga határozott formája, és különbözik minden más fültől”,³⁰ majd hozzáfűzte, hogy a múlt évi *Anthropological Journal*ban két rövid cikket jegyzett e tárgyban. (Az író nagybátyja, Henry Doyle festő és műkritikus, a dublini múzeum igazgatója 1887-ben találkozott is Morellyel.) Sigmund Freud eredetileg név nélkül megjelent, *Michelangelo Mózese* (1914) című esszéjében elmesélte, hogy még mielőtt bármit is hallott volna a pszichoanalízisről, felkeltették az érdeklődését az orosz Lermolieff írásai, később azt is megtudta, hogy az álnév mögött egy olasz orvos, Morelli bújt meg: „eljárása közeli rokonságban áll az orvosi pszichoanalízis technikájával, hisz e technikát is az jellemzi, hogy kevésre becsült vagy figyelmen kívül hagyott vonásokból, jellegzetességekből, a megfigyelés hulladékából [...] fejtsen meg rejtett titkokat”.³¹ Ginzburg hozzáfűzte, hogy Freud kedvelte és sokra tartotta a Sherlock Holmes-históriákat, s ezzel a kör bezárult. Mindhárman – Morelli, Freud, Conan Doyle – orvosi diplomát szereztek, és mindhármuk számára az orvosi szemiotika modellje volt irányadó, „azé a tudományé, amely megengedi a közvetlen megfigyelés számára hozzáférhetetlen betegségeknek a felületi tünetekre támaszkodó diagnózisát”.³² Bármelyikük mondhatta volna, amit Sherlock Holmes vetett oda foghegyről a minduntalan álmélgató Watsonnak: „Ismeri a módszeremet, [...] az apróságok alapos megfigyelésén alapszik.”³³ A CIA is ügyel(t) a részletekre. A kommunista Kína pártsajtója 1966 júliusában világgá kürtölte, hogy az akkor hetvenkét éves Mao Ce-tung is rész vett a vuhani Jang-ce-átúszó versenyen, amelyről fényképeket is közzétettek. Az amerikai hírszerzés elkészítette a „nagy kormányos” fülének 30 cm-es gipszmását, hogy kellő biztonsággal állapíthassák meg: ő tempózott-e a folyóban, vagy egyik hasonmása.³⁴

Egy korszak leghíresebb művészeről sohasem könnyű írni, s ez fokozottan igaz a Kr. e. 4. század derekán működött görög festőre, Apellészre. Nagy Sándor udvari festőjének ugyanis egyetlen műve sem maradt fenn. Ernst Gombrich mégis arra vállalkozott, hogy az ő festészetéről írjon tanulmányt. Mivel Apellész „képeinek tökéletes csillogását, valamint azt a fényhatást dicsérték, amitől a formák mintegy kiemelkedtek képei síkjából”, Gombrich a fénykezelés művészetét és műhelyhagyományait elemezte. Csaknem járatlan útra tévedt, mert a szakírók addig mostohán bántak ezzel a kérdéskörrel. A fény szerepét próbálta elméletileg tisztázni, típusait (csúcsfény, surlófény, felfé-

nyezés stb.) egymástól elválasztani, felbukkanásuk történeti sorrendjében műhelyekhez, alkotókhoz kötni. Csak így reménykedhetett abban, hogy a vonalak mesteréről írottak értelmét legalább részben megfejtje. Merész vállalkozása előtt a művészettörténet mibenlétét és lehetséges voltát illető elméleti alapvetése nyitotta meg az utat: „A művészetnek kifejezetten azért van története, mert a képalkotás meggyőző módszereit egyrészt ki kell fejleszteni, másrészt meg kell tanulni. Mivel az új formák [...] rendszerint fokozatosan jelennek meg – a stíluskonvenciók kialakulása is föltárható.” Az újító művész zsenialitása idővel sokak által elsajátítható technikává válik. Ha a festőket merőben egyéni látásmód jellemezné, akkor nem volna lehetséges művészettörténetet írni, mi több: elenyészett művekről sem lehetne többé-kevésbé valószerű állításokat tenni. Apellész művészete kizárólag festményeinek hatástörténetéből ismerhető meg. A látható világ ábrázolásának rögzült formái közül Gombrich azt emelte ki Ptolemaiosz Klaudiosz (Kr. u. 1–2. század), Pszeudo-Longinosz (Kr. u. 1–2. század) és Ióannész Philoponosz (Kr. u. 470–550 körül) írásaiból, hogy a fehér szín közelebbinek, a fekete távolabbinak látszik, a fehér a kiemelkedő (a lányok melle, az előretartott kéz), míg a fekete az üreges (a kút, a barlang szája) benyomását kelti a szemlélőben. Azt a sejtést fogalmazta meg, hogy Apellész fedezte fel „a fény és a csillogás hosszú életű, erőteljes kifejezési formáit”, amelyek a 4. század derekától a görög vázafestészetben is kimutathatók. Leghíresebb festménye, a tenger habjaiból kiemelkedő Aphrodité számos költőt ihletett meg. A képen a páratlan szépségű istennő hajfürtjeiből csavarta, rázta ki a vizet, Apellész alighanem „sziporkázó csúcsfényekkel ... érzékelte a vízcseppeket”.³⁵ Szidóni Antipatrosz költeményében: „Tenger-anyából épp az imént bukkan fel, Apellész / úgy festette le, nézd: Kypris, a felmerülő / víz-áztatta haját hogy fogja csomóba, kezével / nyomva ki épp nedves fürtjeiből a habot” (Kerényi Grácia fordítása).

Paul Valéry egyik felkérésre írott dialógusában a túlvilágon bolygó Szókratész mesélte el beszélgetőtársának, Phaidrosznak, hogy zsenge ifjúként egy alkalommal a tengerparton sétált, amikor felkeltette a figyelmét valami, amiről nem tudta eldönteni, hogy emberi kéz alkotta-e, avagy a természet szeszélye formálta fénylő, sima, különös alakját. A kezébe vette, tüzetesen megvizsgálta, majd hosszas tűnődés után a tengerbe hajította. Az élmény arra az elhatározásra készítette, hogy filozófus legyen, ne építész.³⁶ A mai képzőművész azon törné a fejét, hogy az *objet trouvé* vajon *ready-made*-e. A régészek a feltárt leletek leírásakor gyakran használják az *ismeretlen rendeltetésű tárgy* állandósult szókapcsolatot. A kutató egyik legfontosabb feladata, hogy kiderítse rendeltetésüket. A *források hallgatása* ez esetben azt jelenti, hogy az artefaktumok nem „árulják el”, mire szolgáltak. Abban ugyanis, hogy egykor szolgáltak valamire, a régész egy percig sem kételkedik, amiképpen az ornitológus sem vonja kétségbe az általa leírt és osztályozott agancsos vagy bóbítás papagájok (*Eunymphicus cornutus*) létezését, legfeljebb abbéli félelmének ad hangot, hogy az Új-Kaledónia párás, hegyi erdeiben honos faj kihalt. Daniel C. Dennett szerint a régész munkája még a kutatóárokban sem egyéb, mint készítményhermeneutikai (*artefact hermeneutics*) foglalatosság. A kognitív tudománynak elkötelezett gondolkodó kifejtette, hogy a hermeneutika szélesen megvont fogalomkörébe éppúgy beletartozik egy balta vagy egy szobor, mint valamelyik írott szöveg, hiszen egyaránt emberi készítmények.³⁷

1900 áprilisában a görög Antiküthéra szigetének közelében a tomboló vihar elől menekülő szivacshalászok vetettek horgonyt. Amikor kiderült az ég, alámerültek, és 42 méter mélységben egy kincsekkel teli hajóroncsra bukkantak. Hazavitortlázta Szími szigetére, hogy megvitassák a falu véneivel, mitévők legyenek. Csaknem fél esztendőnyi tanakodás után úgy határoztak, hogy busás jutalom fejében tájékoztatják a hatóságokat. A bronz- és márványszobrokat amúgy sem lettek volna képesek a haditengerészet darui nélkül kiemelni a mélyből. Küldöttséget menesztettek Athénba, és november végén a régészek, a szivacshalászok és a haditengerészet közreműködésével megkezdődött a víz alatti régészet első nagyobb szabású vállalkozása. A felszínre hozott gyönyörű szobrok, ép amforák, színes üvegtálok, pazar ékszerek, arany- és ezüstpénzek elterelték a figyelmet a rájuk rakódott mészkőtől alakjukat veszített kisebb-nagyobb fémtöredékekről. Az antikvitás legbonyolultabb gépezetének szétesett darabjaira 1902. május 17-én az athéni Nemzeti Régészeti Múzeum igazgatója, Valériosz Sztaisz figyelt fel az épület udvari lépcsőin felhalmozott leletek között. A minden bizonnyal hadizsákmányt szállító római teherhajó a Pergamonban és Epheszoszban vert pénzermék szóltan vallomása szerint valamikor Kr. e. 70 és 60 között futott zátonyra, de a szerkezet korábban készült. Az ókori szerzők koruk technikai újdonságairól, Arkhimédész hidraulikus planetáriumáról, Ktészibiosz ostromgépéről, mechanikus és vízórairól, Alexandriai Hérón automa-

táiról, gőz forgatta gömbjeiről, kézi parittyagépéről is hírt adtak, de régészeti leletek nem maradtak fenn. Marcus Tullius Cicero Kr. e. 45 táján számolt be Poszeidóniosz éggömbjéről, amelyet rodoszi tartózkodása során, Kr. e. 79 és 77 között működés közben is láthatott: „minden egyes körpálya: a Nap, a Hold és az öt bolygó útvonala ugyanazt a mozgást végzi, mint ami a nappalok és éjszakák folyamán végbemegy”.³⁸

A 4 nagyobb és számos (jelenleg 78) kisebb oxidált bronztárgy együttesét antiküthérai szerkezetnek nevezték el. Mivel a feliratokkal és fokbeosztással ellátott, finom mívű tárcsák és fogaskerekek némelyike szabad szemmel is jól látható, az első vizsgálódók azzal szembesültek, hogy olyan bonyolult készülék maradványait tartják a kezükben, mint a 13–14. századi nürnbergi és augsburgi mesterek csillagászati órái. Ezért a kutatók egyike, Konstantin Radosz még azt a feltevést is megkockáztatta, hogy nem egy hajótörés volt, hanem kettő, és az eredetileg fatokban elhelyezett szerkezetet csak később nyelte el a tenger. Azt a vélekedést, mely szerint asztrólábium volt, Albert Rehm német epigráfus már 1907-ben megcáfolta, később pedig elsőként érvelt amellett, hogy mechanikus számítógép volt, de összefoglaló műve kéziratban maradt. Derek J. de Solla Price angol tudománytörténész az ötvenes évektől röntgensugarak segítségével próbálta meg kideríteni, miképpen kapcsolódtak egymáshoz a tárcsák és fogaskerekek, működtetésük milyen csillagászati és naptári paramétereknek feleltethető meg, és még egy életnagyságú makettet (326×164×48 mm) is készített. 1974-ben megjelent tanulmányában kifejtette, hogy az újkori orsós órákhoz hasonló, több tucat kisebb-nagyobb fogaskerékből álló szerkezet hajtókaros számítógépként működött, amely a Nap, a Hold és az akkor ismert öt bolygó (Merkúr, Vénusz, Mars, Jupiter és Szaturnusz) mozgását mutatta be, illetve jelezte előre.³⁹ Harminc év múlva, 2005-ben nemzetközi kutatást (*Antikythera Mechanism Research Project*) indítottak, a számítógépes tomográffal végzett vizsgálatok feltárták a bronztöredékek egykori belsejét, és addig láthatatlan feliratok sokasága vált láthatóvá. A jelenlegi tudományos közmegegyezés szerint az antiküthérai szerkezet mutatta az égitestek mozgását és viszonylagos helyzetét, kiszámította a nap- és holdévek kiegyenlítődének 19 éves Metón-féle ciklusát, a nap- és holdfogyatkozások hozzávetőleg 18 éves szárosz ciklusát, feltehetően az olimpiák idejét is. „Szinte biztos, hogy planetárium [és naptár] volt, és ezt az bizonyítja, hogy jó planetárium [és naptár] lenne.”⁴⁰ Ám még a legkörültekintőbb rekonstrukció is csak valószínűsítheti, hogy valóban az volt.

Más esetekben az okoz gondot, hogy egész cselekvéssorokról, mozdulatok és hangok együtteséről nem tudni, hogy minek számítottak, illetve számítanak egy másik társadalmi-kulturális közegben, s ilyenkor még az sem segít, ha ismert az elnevezésük. Egy emlékezetes szépirodalmi példát választottam szemléltetésül. A műalkotások csoportosításának legfontosabb rendező elve a műfaj. A fogalom nem egyértelmű. A műveket sokszor egymással ellentétes ismertetőjegyek alapján rendszerezik, hol a művészi kifejezést hordozó anyagot, hol tartalmi-tematikus különbségeit, hol terjedelmét vagy kiterjedését, hol formai jegyeit stb. tekintik az osztályozás ismérvének. A szépirodalomban a 18. század végétől gyökeresedett meg az a szemlélet, hogy az emberi magatartásformák megfelelőiként határolják el egymástól a műnemeket, a lírát, az epikát és a drámát. Ludwig Wittgenstein 1938-ban tartott esztétikai előadásaiban fejtette ki azt a gondolatát, hogy a kulturális jelenségek körvonalazása nem egyéb, mint az egymásba fonódó nyelvjátékok láncolatának részletekbe menő leírása. Az esztétika nem választható szét az egyes életmódoktól: „Ahhoz, hogy világosan lássunk az esztétikai kifejezések kérdésében, életmódokat kell leírnunk.”⁴¹ Úgyhogy aki nem ismeri az egyiket, a másiktól sem alkothat fogalmat. Jorge Luis Borges egy 1180 táján esett csúfos kudarc történetét beszélte el *Averroës nyomozása* című elbeszélésében. Tikkasztó dél volt. Az arab bölcs tágas és hús córdobai házában józan megfontoltsággal róttá a sorokat. Tolla alól egymás után sorjázta elő a szillogizmusok, kapcsolódtak egymáshoz a paragrafusok, amit a szökökút csobogása és a gerlék bűgása terelt csaknem öntudatlan érzékelése keretébe.

Egyvalami azonban nyugtalanította. Tudta, hogy mindenképpen ki kell bontania két szó, a *tragédia* és *komédia* jelentését, de az iszlám tudósok erről nem írtak semmit. Mindkét szóba Arisztotelész művei, a *Poétika* és *Retorika* tanulmányozása során ütközött bele. Azzal nyugtatta magát, hogy amit nem lel, az előbb-utóbb úgyis a szemébe ötlük vagy a fülébe tolul. Az udvaron félig csupasznak gyerekek játszottak: a műezzint alakító fiú minaretet formázó társa nyakában ülve kántált, a harmadik meg a híveket utánozva borult a porba. Aztán gyors egymásutánban, újra meg újra szerepet cseréltek. Serényen dolgozott tovább, este vendégségbe várták. Az egyik vendég, egy utazó, aki bejárta az

akkor ismert világot, még a távoli Kínába is elvetődött, különös élményéről számolt be. Cicomás faházba vezették, melyben csak egyetlen, hatalmas szoba volt. Az egymás fölé helyezett, szekrényre emlékeztető erkélyeken emberek sokasága ült, a középütt kialakított teraszon pedig hozzávetőleg húsz maskarás ember beszélt, énekelt vagy táncolt: „Rabságban senyvedtek, de senki sem látta a börtönt; lovagoltak, de nem láttunk lovat; harcoltak, de a kardok nádból voltak; meghaltak, de később talpra álltak.” Az elbeszélés a bolondok cselekedeteire emlékeztette a hallgatóságot, és abban is mélységesen egyetértettek, hogy egy történet elmondásához „nincs szükség húsz személyre. Egyetlen beszélő tudósíthat bármiről, bármily bonyolult is az.”⁴²

A források hallgatásának fogalmi körét semmi sem példázza kézzel foghatóbban, mint egy palimpszeszt. A latin *palimpsestus* az ógörög *παλίμψηστος*-ból ered, szó szerinti jelentése: 'újra lekapart'. Az írásjeleket lemosták a papiruszról, leáztatták, habkővel ledörzsölték a pergamenről, hogy új szöveget írjanak helyébe-fölébe. Az eljárást már az antik világban ismerték, de a drága nyersanyag újrahasznosításában az 5–6. századtól a szerzetesek jártak élen, mert nagy hiány mutatkozott szerkönyvekben. A kolostorokban pogány vagy ókeresztény szövegeket tettek olvashatatlaná, örökre vagy hosszú évszázadokra. Nem csoda, hogy a 19. században, a filológia és a történeti nyelvészet virágkorában a kolostorokból került elő a legtöbb palimpszeszt, és a tudós papok a megfejtésben is jeleskedtek. A Baden-Württemberg tartományban lévő beuroni bencés főapátságban 1912 óta működik a Palimpsest Institute, az ott szorgoskodó szerzetesek véleményét számos palimpszeszt-kódex (*codex rescriptus*) vizsgálatakor kérték ki, a hatvanas évek elején az Anonymus-kódex első levelével kapcsolatban is.⁴³ 2006-ban fedezték fel, hogy az Arkhimédész-palimpszesztusban, egy húsvétra összeállított 13. századi imakönyv kecskebőrre rótt sorai alatt Hüperidész háromszázhusz addig ismeretlen sora rejlik. A Kr. e. 4. században élt görög szónok beszédei egyetlen középkori kódexben sem maradtak fenn, bár Johannes Cuspinianus 1512-ben Mátyás király egykori könyvtárában még forgatta az összes beszédét tartalmazó corvinát. Horváth László, az ELTE professzora – az Eötvös József Collegium kutatócsoportjának élén – a szövegek kilencven százalékát megfejtette, sajtó alá rendezte a rangos klasszika-filológiai sorozat, a lipcsei Bibliotheca Teubneriana számára,⁴⁴ és a hiteles magyar fordítást is elkészítette.⁴⁵

A 19. század első harmadától a művelt olvasóközönség is megismerkedett a szó jelentésével. Jókai Mór a *Fekete gyémántokba* (1870) és *A kiskirályokba* (1886) is beleszötte ezt a különös holmit, Mark Twain pedig arról számolt be, hogy egy titokzatos idegen a Warwick-kastélyban megsárgult pergament adott át neki: „Az egyik lapot jobban szemügyre vettem, s láttam, hogy palimpsestus.”⁴⁶ Unalmas óráiban Sherlock Holmes is szívesen bíbelődött az eredeti feliratok kibogarászásával.⁴⁷ Az írást olykor kétszer, szükség esetén háromszor is kikaparták, ezért a szakirodalomban megkülönböztették egymástól a két- vagy háromszoros palimpszeszteket (*codices bis / ter rescripti*).⁴⁸ A *palimpszeszt(us)* szó poliszém, egyaránt jelenti a kivakart pergament, illetve az arra írt új (és régi) szöveget, ami lehetőséget teremtett arra, hogy fényes pályát fusson be az eszmetörténetben. Victor Hugo 1831-ben megjelent híres regényében azt írta a párizsi Notre-Dame-székesegyházról, hogy a jelképek „úgy lappanganak a homlokzat faragványai mögött, mint a régi szöveg az új alatt egy palimpsesten”,⁴⁹ amivel megszületett a szöveggént olvasható építészet metaforája (amelyet az építész Charles Jencks 2011-ben a posztmodern egyik jellegzetes fogalmának nevezett). Thomas de Quincey 1845-ben az emlékezetet a gondolatok, emlékképek, érzések egymásra rétegződésékként ragadta meg: „Mi más az emberi agy, mint egy természetes és hatalmas palimpszeszt?”⁵⁰ Kemény Zsigmond 1855-ben megjelent történelmi regényében már csak egyetlen személy, az átkokat szóró özvegy Tarnócziné lelki alkatát jellemezte ekként: „kedélye azon romok közül kiásott pergamen-tekercshez hasonlít, melyről ha egy írást lehántanak, alatta mást fedeznek föl, különböző jegyekkel, nyelvvel és tartalommal.”⁵¹

A két metaforát Sigmund Freud egy látomásban egyesítette. A *Rossz közérzet a kultúrában* (1930) című esszéjében azzal a meghökkentő feltételezéssel élt, hogy „Róma nem emberi lakóhely, hanem pszichés lény, hasonló hosszú és tartalmas múlttal, amiben tehát semmi sem pusztult el, ami egyszer létrejött”. Természetesen tisztában volt azzal, hogy „ugyanaz a tér nem visel el kétféle kitöltést”,⁵² mégis olyan városképet vázolt fel, amelyben egyszerre és ugyanott látható minden épület, az egykoriak éppúgy, mint a fölébük emelt jelenlegiek. Az egyidejűnek láttatott várostörténetet az emlékezet tárházává alakította át. A *palimpszeszt(us)* szóval ma már nem csak a könyvtárakban féltve őrzött kéziratokat illetik. A szerb Milorad Pavić, a nem lineáris történetész mestere 1967-

ben első könyvének, egy verseskötetnek adta a *Palimpsesti* címet. A paleográfiai műszó metaforikus sikertörténetének következő állomása az volt, amikor a hatvanas évek végétől az irodalomtudományban a művet kiszorította a szöveg. Roland Barthes szerint „az ideális szövegben számos és sokrétű hálózat akad, amelyek úgy alkotnak játékeret egymással, hogy egyik sem képes elfedni a másikat”.⁵³ A posztstrukturalizmussal megjelenő intertextualitás az irodalmat szövegek pusztán egymásutánjának tekintette, Gérard Genette 1982-ben megjelent *Palimpsestes* című esszéjében a poétika tárgyát a szövegek összességüként határozta meg.⁵⁴ Az elméleti palimpszeszt – a fennmaradt kéziratokkal ellentétben – nem történetileg alakult úgy, ahogy, hanem a szöveg szerveződési módja. A rétegek időbeli sorrendje esetleges, nem fedik el egymást, hanem egyszerre láthatóak, egyidejűleg olvashatók.⁵⁵ A történelmet is egyre gyakrabban tekintik palimpszesztnak,⁵⁶ újabban a globalizált világ térszerveződését is ezzel a hasonlattal próbálják megragadni,⁵⁷ és megannyi könyvnek, tanulmánynak, folyóiratnak adták ezt a címet. A palimpszeszt fogalmának teherbíró képessége azonban véges, s amit érzékletes képnek tartanak, az még nem magyarázat, pontos fogalmi meghatározás híján nem elmélet. A *palimpszeszt* is olyan, mint a posztmodern korszakot vagy állapotot fémjelző többi kifejezés: a *dekonstrukció*, a *törés*, a *töredék*, a *rom* és társaik. Nem meghatározások, hanem pusztán a rossz közérzetről beszámoló kultúrfilozófiai hangulatjelentések, amelyek szóképek köntösét öltötték.

A források hallgatásának néhány válfaját szemléltettem egy-két példával. Mondandómat a módszerek (analógia, közvetett bizonyíték, kontrafaktuális implikáció, rekonstrukció, térképészeti ábrázolás stb.) szerint is csoportosíthattam volna, de más utat választottam. A kifejtés során a nyomozati jegyzőkönyvek konok észjárását tekintettem mintának, mert közeli rokonságot mutat a filozófia elemi kategóriáival: *Ki az?, Hogy hívták?, Ki tette?, Mi történt?, Mikor történt?, Hogyan történt?, Mi az?, Mire szolgált?, Hogyan működött?* Az emberi természetnek alapvető sajátossága a firtatás. Ugyanazt kérdezzük akkor is, ha választ remélünk kérdéseinkre, és akkor is, ha reményünk sincs erre. Mi mászt kérdezhetnénk? Ám ha nincs válasz, tárgyahoz kötötten szárnyal a képzelet. A példák kiválasztásában többnyire részrehajlás vezetett, általam nagyra becsült gondolkodók teljesítményei előtt akartam főt hajtani. Emlékezetes Tatár György megszállott régésze, aki kutatóútján során saját magát akarja feltárni, amint éppen kutatóárkot ás.⁵⁸ Kovács András Ferenc viszont az akkor éppen száz esztendeje született József Attila előtt tisztelgő *Szabadvendég* (2005) című szonett-koszorújának 7. darabjában megszeppent érzékenységgel írta le azt a folyamatot, ahogy szépen lassan, észrevétlen, mi magunk válunk a források hallgatására szakosodott régészet tudományának ásatag, ismeretlen rendeltetésű tárgyaivá:

*A hallgatás archeológiája
rakódik rád – a csend, a szó hiánya
s az óriási gondok törpesége.*

JEGYZETEK

¹ KERTÉSZ Manó, *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*, Helikon, Budapest, é. n. [1985], 5.

² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Szokásmondások = Nyelv és lélek*, Szépirodalmi, Budapest, 1971, 51.

³ O. NAGY Gábor, *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*, Gondolat, Budapest, 1957, 208.

⁴ OLÁH József, *A sárospataki és regéci uradalmak adózó lakosainak gazdálkodása 1828-ban*, Agrártörténeti Szemle, 1998–1999/1–4, 172.

⁵ DEÁK Viktória Hedvig, *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia*, Kairosz, Budapest, 2005, 253.

⁶ ANONYMUS, *Gesta Hungarorum*, Helikon, Budapest, 1977, 116.

⁷ Idézi Howard HAYCRAFT, *Murder for Pleasure*, Peter Davies, London, 1942, 6.

⁸ NÁDASDY Ádám, *Ilyen állat – van = Ízlések és szabályok*, Magvető, Budapest, 2003, 62.

⁹ Dr. ORTVAY Tivadar, *A Kund-kapitányság*, Történelmi és Régészeti Értesítő 1, 1875/4, 170.

¹⁰ Friedrich SCHLEGEL, *Athenäum töredékek = August Wilhelm SCHLEGEL–Friedrich SCHLEGEL, Válogatott esztétikai írások*, Gondolat, Budapest, 1980, 274.

¹¹ LIGETI Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Akadémiai, Budapest, 1986, 401.

¹² Vö. Karel ČAPEK, *A költő = Betörők, bírák, bűvészek és társaik*, Európa, Budapest, 1969, 73, 74–75.

¹³ KOLB Jenő, *Régi játékkártyák*, Hungária Nyomda, Budapest, 1939, 21.

- ¹⁴ A kontrafaktuális implikáció kérdéskörét részletesen tárgyalja Nelson GOODMAN, *The Problem of Counterfactual Conditionals = Fact, Fiction, and Forecast*, Harvester Press, Hassocks (Sussex), 1979, 3–27.
- ¹⁵ Vö. Arthur Conan DOYLE, *Ezüstcsillag = Sherlock Holmes emlékiratai*, Kriterion, 1976, 24.
- ¹⁶ PROHÁSZKA Péter, *Imperium et barbaricum*, ELTE, Budapest, 2008, 63.
- ¹⁷ PALÁDI-KOVÁCS Attila, *Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről*, Ethnographia, 1973/4, 521.
- ¹⁸ GYÖRFFY György, *Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig = Magyarország története 1*, SZÉKELY György (főszerk.), Akadémiai, Budapest, 1984, 614., 615., 624., 33. térkép.
- ¹⁹ GYÖRFFY György, *Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége = Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?*, Akadémiai, Budapest, 1988, 41, térkép: 42–43.
- ²⁰ Uő, *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? = Uo.*, 24.
- ²¹ Lásd Louis DAGUERRE, *Historique et description du daguerréotype et du diorama*. Susse Frères–Delloye, Paris, 1839, illetve H. HELMHOLTZ, *Beschreibung eines Augen-Spiegels zur Untersuchung der Netzhaut im lebenden Auge*. A. Förstner, Berlin, 1851.
- ²² Vö. Eugenia PERRY, *I've Got You Know = The Short Story and Photography, 1880's–1980's*, Jane Marjorie RABB (szerk.), University of New Mexico Press, Albuquerque, 1998, xvii.
- ²³ Vö. Douglas J. LANSKA, *Optograms and Criminology = Literature, Neurology, and Neuroscience*, Anne STILES (szerk.), Elsevier, Amsterdam, 2013, 59.
- ²⁴ VERNE Gyula, *A két Kíp testvér*, Franklin, Budapest, 1904, 206.
- ²⁵ CSORBA László, *Széchenyi István, M-Érték*, Budapest, 2010, 327.
- ²⁶ FARAGÓ Sándor, *Tolnay Antal feljegyzései Széchenyi haláláról s a régi és új nagycenki templomról*, Soproni Szemle, 1960/2, 187.
- ²⁷ Vö. CSORBA, *i. m.*, 333.
- ²⁸ Vö. Iwan LERMOLIEFF, *Die Werke italienischer Meister in den Galerien von München, Dresden und Berlin*, E. A. Seemann, Leipzig, 1880.
- ²⁹ Edgar WIND, *Művészet és anarchia*, Corvina, Budapest, 1990, 38.
- ³⁰ Arthur Conan DOYLE, *A rejtelmes doboz története = Az ördögláb*, Hunga-Print, Budapest, 1994, 31.
- ³¹ Sigmund FREUD, *Michelangelo Mózes = Mózes / Michelangelo Mózes*, Európa, Budapest, 1987, 230–231.
- ³² Carlo GINZBURG, „Fülcimpák és körmök”: a következtetésen alapuló paradigma gyökerei, *Café Babel*, 8, 1998/1, 52.
- ³³ Arthur Conan DOYLE, *A boscombe-völgyi rejtély = Sherlock Holmes kalandjai*, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1987, 80.
- ³⁴ Lásd Peter Finn interjút Kenny Lane-nel, a Central Intelligence Agency makettosztályának egykori munkatársával a *Washington Post* 1997. szeptember 28-i számában.
- ³⁵ Ernst Hans GOMBRICH, *Apellés hagyatéka*, *Café Babel*, 7, 1997/3, 66., 55., 66., 69., 70.
- ³⁶ Vö. Paul VALÉRY, *Eupalinosz vagy az építész = Két párbeszéd*, Gondolat, Budapest, 1973, 53.
- ³⁷ Vö. Daniel C. DENNETT, *Szövegek, emberek és más készítmények értelmezése = Az intencionalitás filozófiája*, Osiris, Budapest, 1998, 246.
- ³⁸ Marcus Tullius CICERO, *Az istenek természete*, Helikon, Budapest, 1985, 95.
- ³⁹ Vö. Derek J. de Solla PRICE, *Gears from the Greeks: The Antikythera Mechanism, a Calendar Computer from ca 80 B.C.*, *American Philosophical Society*, 64, 1974/7, 21.
- ⁴⁰ DENNETT, *i. m.*, 248.
- ⁴¹ Ludwig WITTGENSTEIN, *Előadások az esztétikáról*, Latin Betűk, Debrecen, 1998, 22.
- ⁴² Jorge Luis BORGES, *Averroës nyomozása = A halál és az iránytű*, Európa, Budapest, 1999, 267., 268.
- ⁴³ Vö. KARSAI Géza, *Az Anonymus-kódex első levele*, *Magyar Könyvszemle*, 84, 1968/1, 42.
- ⁴⁴ Vö. HORVÁTH László, *Ismeretlen ógörög szöveg feltárása az Archimédész palimpsestusban*, *Magyar Tudomány*, 170, 2009/4, 460–463.
- ⁴⁵ Lásd HORVÁTH László, *Az új Hypereidés*, Typotex, Budapest, 2015.
- ⁴⁶ Mark TWAIN, *Egy jenki Artur király udvarában*, Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1956, 13.
- ⁴⁷ Vö. Arthur Conan DOYLE, *Az aranycsíptető = Sherlock Holmes visszatér*, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1987, 183.
- ⁴⁸ Vö. F. M. MALVEN, *Über die Quellen einer möglichen Wiederauffindung der verloren gegangenen griechischen und römischen klassischen Schriftsteller oder einzelner Schriften und Schriftbruchstücke derselben*, A. Pichler, Wien, 1838, 23.
- ⁴⁹ Victor HUGO, *A párizsi Notre Dame*, Európa, Budapest, 1966, 152.
- ⁵⁰ Thomas de QUINCEY, *Suspiria de Profundis = Essays*, Blackie and Son, London–Glasgow–Bombay, é. n. [1910 k.] 273.
- ⁵¹ KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, Szépirodalmi, Budapest, 1967, 336.
- ⁵² Sigmund FREUD, *Rossz közérzet a kultúrában = Esszék*, Gondolat, Budapest, 1982, 334., 335.
- ⁵³ Roland BARTHES, *S/Z*, Osiris, Budapest, 1997, 16.
- ⁵⁴ Vö. Gérard GENETTE, *Palimpsestes*, Seuil, Paris, 1982, 11.
- ⁵⁵ Lásd Peter Lamborn Wilson amerikai ontológiai anarchista álnéven megjelent tanulmányát: Hakim BEY, *A palimpsest*, Helikon, 2008/4, 450., 453.
- ⁵⁶ Vö. Tatjana PETZER, *Geschichte als Palimpsest*, Frankfurt am Main, 2008; illetve P. H. LIOTTA, *Religion and War = Jugoszlavia Unraveled*, Raju G. C. THOMAS (szerk.), Lexington Books, Lanham–Boulder–New York–Oxford, 2003, 111.
- ⁵⁷ Vö. Julian MORPHET, *Postmodernism and Space = The Cambridge Companion to Postmodernism*, Steven CONNOR (szerk.), Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 130.
- ⁵⁸ Vö. TATÁR György, *A történeti tudományok és az örök visszatérés = Pompeji és Titanic*, Atlantisz, Budapest, 1993, 67.